

Володимир Головченко

ВИТОКИ АГРЕСИВНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

Збройна агресія Росії проти України після перемоги в ній Революції гідності, анексія Криму, розпалювання й фінансово-матеріальне забезпечення сепаратистських заколотів у східних регіонах нашої держави актуалізували аналіз міжнародно-історичних витоків агресивної поведінки РФ, передусім щодо колишніх радянських республік. Тому в статті здійснено спробу ретроспективного огляду згаданої проблеми в контексті середньовічних міжнародних відносин у регіоні Центрально-Східної Європи та формування самодержавної ідеології Великого князівства Московського, Московського царства і Російської імперії.

Ключові слова: агресія, дипломатія, експансіонізм, ієрархія, концепція, самодержавство, спадщина.

Під час свого офіційного візиту в Україну 15 лютого 2016 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки й головний розробник її зовнішньополітичної стратегії — Ахмед Давутоглу наголосив: «Нова концепція російської політики — продовження експансіонізму та агресивності. Ситуація, яка почалася з Абхазії, триває в Криму. Зараз є три країни, територіальну цілісність яких порушила Росія: Грузія, Україна і Сирія. Під загрозою перебуває територіальна цілісність Азербайджану — через Вірменію, допомогу якій надає Росія»¹. Вже через півмісяця поновлення бойових дій між Вірменією й Азербайджаном у районі Нагірного Карабаху підтвердило сумний прогноз турецького прем'єра.

З ним солідаризувався Президент України П. Порошенко, виступаючи на урочистому зібранні, присвяченому Дню вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення радянських військ з Афганістану. Він, зокрема, зазначив: «Імперія не змінилася, і доказом того є і анексія Криму, і агресія на Сході нашої держави, і бомбардування російськими винищувачами мирних кварталів в Сирії. І лише уявімо собі, якби ми рішуче не порвали з Росією в 1991 році, хіба сьогодні наші діти не мусили б виконувати так званий «інтернаціональний обов'язок» в Сирії та інших країнах Близького Сходу чи десь ще? Бо нема на карті світу такої точки, яка була би недосяжною для хворобливих геополітичних російських

амбіцій. Імперська манія величі — дуже небезпечний діагноз»².

Дійсно, парадигма розвитку російського державотворення — беззастережне успадкування східних деспотичних владних ідеологем, принципів та стилю ведення внутрішніх і зовнішніх справ, бачення своєї месіанської геополітичної ролі виявилось надзвичайно стійким. Навіть після закономірного розпаду радянської наддержави, знесленої участю в холодній війні й знеславленої поразкою в Афганістані, питання про переосмислення імперської спадщини, історичну відповідальність і необхідність цивілізованого оновлення відносин із найближчими сусідами у Кремлі навіть не виникало. Все це обумовлює актуальність з'ясування міжнародно-історичних підстав сучасної агресивної зовнішньополітичної стратегії Росії щодо України, Грузії, Молдови та інших незалежних держав на пострадянських теренах.

За радянської доби зазначена проблематика була вкрай заідеологізована й зазнала чималих фальсифікацій, цілком успадкованих (і навіть «примножених» з приходом до влади В. Путіна) сучасною російською історичною наукою. Усвідомлення цього спонукало дослідників, зокрема автора цих рядків, проаналізувати витoki й особливості збройної агресії Кремля проти України після перемоги в ній Революції гідності. Але міжнародно-історичні витoki агресивної

¹ Ще одна країна після Грузії, України та Сирії опинилася під загрозою вторгнення РФ — Давутоглу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>.

² Виступ Президента на урочистому зібранні, присвяченому Дню вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення військ з Афганістану. 15 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochistomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyuvshanutannya-uchasnikiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/>

зовнішньополітичної поведінки Російської держави тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників.

Мета статті — з'ясувати сутнісні причини й підстави експансіоністської зовнішньополітичної стратегії Великого князівства й Царства Московського, що стали одним із наріжних каменів «гібридної війни» Кремля проти Української держави задля утримання її в російській геополітичній орбіті та недопущення успішної реалізації євроінтеграційного і євроатлантичного курсу незалежної України.

Після розпаду СРСР «демократична» РФ виявилася неготовою до змін алгоритму у стосунках із сусідами, до руху в напрямку реальної паритетності взаємин і партнерства. Незмінною залишилася жорстка дихотомія: або диктат і підпорядкування, або жорстке, в т. ч. збройне протистояння. Особливість незмінної російської національної свідомості, яка дозволяє вільну перестановку понять «Росія» і «Радянський Союз», що і є серцевиною проблеми, пояснюється унікальною природою російського державотворення й властивими рисами московської (великокняжої й царистської), петербурзької імперської та радянської політичної системи й ідеології.

Адже навіть тоді, коли росіяни були більш схильні розглядати увесь Радянський Союз як свій «життєвий простір», не всюди вони почувалися рівною мірою «вдома». Для росіян Україна була і залишається іншою категорією, ніж Латвія, Киргизстан, Туркменістан та інші республіки. Чому становище є саме таким, не важко збагнути, коли врахувати, що історично головна течія російської політичної думки ніколи не розглядала Україну як самостійну державницьку ідею.

Неупереджений погляд на вітчизняну історію засвідчує, що, починаючи з часів Русі, протистояння між Києвом і Володимиром-на-Клязьмі (Москвою, Петербургом) ніколи не вщухало з огляду на питомі відмінності між українським світом, як органічною частиною Європи, та «руським миром», побудованим на цілком інших цивілізаційних засадах. Візитівкою українсько-російських взаємин є не обопільне усвідомлення нібито спільності етнічних коренів від часів держави Олега Віщого й Ігоря Старого (чи належності українців і росіян до «одного народу»), а навпаки — постійна протидія українського світу планам Росії (Московії) поглинути Україну.

Відразу ж після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. на Русі почався об'єктивний процес формування окремих князівств-земель, що стало одним із вирішальних чинників виникнення української, білоруської та російської народностей. Унаслідок торговельних та інших (зокрема міжнародних) зв'язків, а також князівських міжусобиць, окреслилися кілька груп регіонів — осередків націотворення. За визначенням

радянського академіка Л. Черепніна, їх було чотири: 1) Новгородська, Псковська, Смоленська, Полоцька й Вітебська землі; 2) Володимиро-Суздальська, Рязанська, Устюзька й Муромська; 3) Київська і Чернігово-Сіверська; 4) Галицька й Волинська³. Тут, на нашу думку, чітко простежується виокремлення територій української й російської народностей, але менш виразно — білоруської й новгородської, остаточно знищеної першим московським царем Іваном IV.

За право володіти Києвом і прилеглою до нього землею в різний час сперечалися, вступаючи в боротьбу між собою, князі володимиро-суздальські й галицькі, смоленські й чернігівські, переяславські й волинські. Причому претендентів на великокнязівський стіл вабили не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Русі й визнання «старішинства» з боку удільних князів — Рюриковичів. Зрештою, 12–13 березня 1169 р. Київ був по-варварському зруйнований військами великого князя володимирського Андрія Юрійовича Боголюбського (онука Володимира Мономаха й сина Юрія Довгорукого).

Як записав літописець, «і грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання анікому і нізвідки: церкви горіли, християн вбивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни і суздальці... Запалений був навіть монастир Печерський святої Богородиці поганими, але Бог молитвами святої Богородиці оберіг його од такої біди. І був у Києві серед всіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і слюзи безперестанні»⁴. Була викрадена з Києва й Свята ікона Божої Матері, яка згодом буде названа «Володимирською іконою Пресвятої Богородиці» та стане найбільшою святинєю Російської Імперії. Все це, разом узятє, спричинилося до поступового політичного занепаду «матері міст руських».

Київський погром, на думку відомого російського тюрколога, історика та етнолога Л. Гумільова, свідчив про втрату серед населення Північно-Східної Русі почуття етнічної та державної єдності з Руссю Київською. Адже так на Русі було прийнято поводитися тільки з чужоземними містами. На руські ж міста, за жодних міжусобиць, подібна практика ніколи не розповсюджувалася.

³ Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин и др. — М., 1965. — С. 311.

⁴ Київський літопис [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>

Наказ Андрія Боголюбського показує, на погляд Л. Гумільова, що для нього і його дружини (себто уродженців Суздаля і Смоленська) Київ був настільки ж чужим, як який-небудь німецький або польський замок⁵. Фактично з ним солідаризувався й президент Східно-Європейського дослідного інституту ім. В.К. Липинського у Філадельфії (США) — історик українського походження Я. Пеленський. Він дійшов висновку, що Андрій Боголюбський мав на меті знищення Києва як осередку влади й престижу на Русі та подальше включення його у нову політичну систему з центром у Володимирі-на-Клязьмі⁶.

Хоча знаний російський імперський історик — академік В. Ключевський — вважав Андрія Боголюбського творцем нової — «великорусської» системи відносин⁷, його домінування на теренах Русі виявилось короткочасним. Зате він і його нащадки — великі князі Володимирські (молодший брат Андрія Боголюбського — Всеволод «Велике Гніздо», син останнього — Ярослав Всеволодович і онук — Олександр Ярославич Невський) протягом століття спромоглися утвердити в Північно-Східній Русі «модель» деспотичної монархії, на яку на диво вдало наклалася система правління в улусах світової Монгольської імперії, передусім у Золотій Орді.

Зручне географічне розташування в поєднанні з цілеспрямованою та гнучкою, а по суті — колабораціоністською й підлабузницькою, політикою московських князів щодо Золотої Орди визначило в кінцевому підсумку перемогу Москви в боротьбі за роль керівника і політичного центру формування єдиної Російської держави. На поч. XIV ст. Московське князівство, виділене для наймолодшого сина Олександра Невського — Данила, не перевищувало 35 тис. кв. км. Все-таки син останнього — Юрій Данилович, одружений із сестрою всесильного золотоординського хана Узбека — Кончакою, вступив у боротьбу за ярлик на велике Владимирське князівство з двоюрідним дядьком — правителем Твері Михайлом Ярославичем, що був старшим у роду Всеволода Велике Гніздо.

Суперництво вилилося у тривалу феодальну війну, яка протікала з перемінним успіхом. Але під час перебування в Орді московському князю вдалося заручитися підтримкою хана Узбека, одержати високий монгольський титул

«тургана», тобто «зятя Чингізидів», і привести на Русь каральне ординське військо Кавгадия для розправи з конкурентом. За свідченням літописів, московські війська знищували все на своєму шляху до Твері, а за ординську допомогу Юрій Данилович віддавав на пограбування монголам руські села. Не добившись вирішальної перемоги на полі бою, московський князь оббрехав Михайла Ярославича перед ханом Узбеком і добився страти тверського князя в Сарай-Берке, отримавши ярлик на велике князівство Владимирське. Гроші ж, які старший син страченого — Дмитрій Михайлович (на прізвисько Грізні Очі) — передав для хана через Москву, Юрій Данилович залишив у себе й через новгородських купців-посередників пустив їх в обіг під проценти.

Новий московський князь — Іван I Данилович, на прізвисько Калита (торба для грошей), продовжив політику свого старшого брата й для розгрому найсильнішого суперника — великого князя Олександра Михайловича — використав антитагарське повстання у Твері 15 серпня 1327 р. Калита приєднався до карального походу ординців, жорстоко розправився з мешканцями міста і завдав Тверському князівству страшного погрому. Наступного року хан Узбек нагородив союзника ярликом на велике князівство Владимирське й передав йому право збирання данини в регіоні з подальшою доставкою її в Орду.

У відносинах з Ордою Калита позірно дотримувався васальної покірності хану Узбеку, справно сплачував встановлену данину, але не пропускав нагоди приховати частину «ординського виходу». Це давало Калиті додаткову можливість здійснювати політичний тиск на Новгород, Псков, Суздаль та інші руські землі. Московський князь не завойовував уділів, а влаштовував шлюби місцевих князів з представницями власного роду, призначав до окремих князів своїх намісників, набував в інших князівствах володіння в особисту власність. На думку сучасного російського дослідника О. Юганова, напередодні смерті — в 1339 р. Калиті, що зібрав подвійний податок для хана Узбека, вдалося добитися мученицької страти викликаних до Орди своїх непримиренних ворогів — тверського князя Олександра Михайловича і його сина Федора⁸.

Апогей об'єднуючої політики Москви припав на правління великого князя Івана III (1462–1505 рр.) — далекого нащадка Івана Калити. Енергійному й по-візантійськи хитрому Калиті вдалося досить швидко ліквідувати формальні рештки васальної залежності від Орди й перетворити Московське князівство на могутню державу

⁵ Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. — М., 1992. — С. 87.

⁶ Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169: Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / J. Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1987–1988. — Vol. XI. — No 3–4. — P. 313.

⁷ Ключевский В.О. Курс русской истории. Лекция 18 [Електронний ресурс] / Василий Ключевский. — Режим доступу : <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluchev/kllec18.htm>

⁸ Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси (к постановке проблемы) / А.Л. Юрганов, В.Б. Кобрин // История СССР. — 1991. — № 4. — С. 54–64.

з виразно експансіоністським зовнішньополітичним курсом. А задля зміцнення міжнародного престижу своєї держави овдовілий Іван III у листопаді 1472 р. одружився з племінницею останнього візантійського імператора з династії Палеологів — Зоєю (Софією) й перейняв від неї в якості державного гербу двоголового орла. Безумовні успіхи зовнішньополітичної діяльності великого князя московського невдовзі відбилися на його титулуванні: від середини 1480-х рр. Іван III почав іменувати себе «государем і великим князем всея Русі». Це не лише підсумовувало його об'єднаничу політику, а й містило у собі виразні претензії на зверхність над усією «київською спадщиною», більшість якої все ще перебувала у складі Великого князівства Литовського і Руського та Королівства Польського.

Відверто ж ці загальноруські претензії Івана III були сформульовані десятиріччям пізніше, коли польському королю й великому князю литовському Олександру I та його братові — чеському і угорському королю Уласло II Ягеллончику було прямо заявлено, що вся Руська земля є «отчиною» московських володарів, а не тільки ті міста й волості, «що, — за словами Івана III, — нині за нами». Причому великий князь московський, покликаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими Рюриковичами, не приховував власних намірів: «Своєї отчини все діставати»⁹.

Відтоді і до сьогодні російська територіальна експансія, що спершу вилася в литовсько-московські війни 1500–1503, 1507–1508 і 1512–1522 рр., визначає сутність українсько-російських взаємин. А її похідними залишається заперечення самобутності українського етносу й подання його як частини «русского мира», а також прагнення стерти з лиця землі все українське національне шляхом тотального зросійщення українців. У Московському царстві й Російській імперії в історичній та політичній лексиці замість правового поняття латинського походження «анексія» (annexio — «приєднання»), як це, наприклад, практикувалося в Західній Європі, використовувалося пропагандистське кліше «збирання земель», або «примноження земель» чи «приєднання земель». Зате для позначення аналогічних дій інших держав вживалося поняття «загарбання», так само, як замість термінів «геноцид» і «терор» царським урядом застосовувався облудний вислів «замирення народів» (сумнозвісне «замирення народів Кавказу»).

«Останнім збирачем Російської землі» офіційна московська історіографія небезпідставно

⁹ Русина О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст. / О.В. Русина // Український історичний журнал. — 1996. — № 4. — С. 65.

іменує сина Івана III і Софії Палеолог — Василя III, причому не лише за приєднання до Великого князівства Московського Пскова (1510 р.) і Смоленська (1514 р.). У 1521 р. настала черга Рязані, а в 1523 р. — Новгород-Сіверського, місцеві князі були викликані до Москви й ув'язнені. Тому є всі підстави розглядати подальше розширення кордонів Московської держави як насильницьке (формально чи фактично) загарбання суміжних (не населених етнічними росіянами) регіонів, інколи прикриті привабливим гаслом «добровільного приєднання» чи «возз'єднання». Протягом же двохсотлітнього «збирання земель Русі» московські правителі напрацювали головні принципи політики експансії, в якій застосовувалися різноманітні методи: від вишуканої дипломатії й переманювання тубільних еліт собі на службу та купівлі невеликих територій до військового завоювання, жорстоких репресій і узаконення остаточних анексій такими політичними аргументами, як звинувачення у співробітництві з іноземними ворогами Москви чи історичними обґрунтуваннями.

Московія потребувала ідейного обґрунтування загарбницьких апетитів своїх творців — енергійних князів місцевої гілки Рюриковичів. Тому уже з середини XV ст. (у ході боротьби Москви за підкорення Новгороду Великому й Твері, а далі — у контексті суперництва з Великим князівством Литовським за спадщину Київської Русі) специфічної обробки набуває парадигма, від якої відштовхувалися всі регіональні літописи Північно-Східної Русі, а далі — російська державна ідеологія, змальовуючи власну історію як безпосереднє продовження історії київської.

У тлумаченні московських книжників другої пол. XV — поч. XVI ст. ідея законного «перетікання влади» (translatio imperii), одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах, перетворюється на відому формулу «Київ — Володимир-на-Клязьмі — Москва». У такий спосіб Київська Русь княжої доби зливалась із пізньосередньовічним Великим князівством Московським, а далі — Московським царством, у лінію неперервного державного розвитку, обумовленого нібито генеалогічною спадкоємністю царів Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха (тоді ж Київ був уперше оголошений «извечною вотчиною» московських правителів). Доктрина «перетікання київської історії» у владими́ро-суздальську і московську, детально опрацьована у роботах визначного московського історика С. Соловйова та менш знамих серед широкого загалу російських академіків М. Погодіна і О. Соболевського, у новітні часи перетворилася на своєрідну історичну аксіому, за якою Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ — з її давньою столицею, насильницьки відірваною від

загальноруського (читай — російського) політичного тіла.

У Москві також «переглянули» генеалогію Рюриковичів, автором «нового погляду» на історію Центрально-Східної Європи традиційно вважають Спиридона-Саву — тверича із походження й колишнього київського митрополита в 1479–1481 рр. Не прийнятий великим князем литовським і королем польським Казимиром IV Спиридон-Сава був ув'язнений, згодом опинився в Москві, де й був засланий до Ферапонтового монастиря (нині — с. Ферапонтово Вологодської області РФ). Коли Спиридону-Саві виповнився вже 91 рік (бл. 1503/1523 р.), він написав звернення до невідомої особи, знане як «Послання про Мономахів вінець». У ньому безапеляційно наголошувалося, що великі князі московські походять від римського кесаря Августа й можуть титулуватися царями, оскільки їхній предок — великий князь київський Володимир Всеволодович, нібито, отримав царські регалії від візантійського імператора Костянтина IX Мономаха після успішного походу на Фракію.

Просячи миру, Костянтин Мономах (який насправді помер у січні 1055 р., тобто коли його онукові — Володимир Всеволодовичу ще не сповнилося й два роки), мовляв, передав правителю Русі через послів — ефеського митрополита Неофіта, єпископів і «рядників» — свій «вінець царський... на блюді золотому», знятий з власної шиї «животворящий хрест від самого животворящего древа, на ньому ж розіп'ятий владико Христос», «крабицю (чаша. — *Авт.*) сердолікову, з неї ж Август, кесарь римський, пив із веселістю, й намисто, яке на плечі своєму носив... та інші численні дари». Увінчаний Неофітом царським вінцем великий київський князь, начебто, отримав право зватися «відсіль боговінчаний цар... Із того часу князь великий Володимир Всеволодич нарікся Мономах і цар Великої Росії. І з того часу тим вінцем царським, що його прислав великий цар грецький Костянтин Мономах, вінчаються всі великі князі володимирські, коли стають на велике княжіння руське»¹⁰. Не випадково Іван IV у дипломатичних документах наполягав тиме на тому, що «ми від Августа кесаря родом походимо»¹¹.

Насправді ж Володимир Всеволодович звався Мономахом за матір'ю — «царицею грекинею» Анастасією, що була дочкою Костянтина IX Мономаха від першого шлюбу. А візантійський

правитель і гадки не мав про передачу онукові своїх імператорських інсигній, які в Москві набули вигляду «барм Мономахових і шапки». Першим ними був увінчаний онук Івана III — Дмитрій Іванович під час його коронації як співправителя діда 4 лютого 1498 р. (невдовзі помер малолітнім). Взагалі-то ця «шапка золотая» східного (найімовірніше, центральноазійського) походження, з соболиним обрамленням і дорогоцінним камінням та хрестом на маківці, відома з часів Івана Калити (чи його старшого брата — Юрія Даниловича) й була подарована московським князем золотоординським ханом Узбеком. Лише з моменту коронації дружини Петра I — Катерини 7 травня 1724 р. значення коронаційного вінця перейшло до імператорської корони.

«Послання про Мономахів вінець» було покладено в основу офіційного «Сказання про князів Владимирських», яке, своєю чергою, стало наріжним каменем державної ідеології самодержавства у Московській Русі. Наявні в ньому «історичні аргументи» охоче використовувалися російськими дипломатами, що обстоювали царський статус свого володаря. Водночас, відразу ж після взяття османами Константинополя 29 травня 1453 р., що розглядалось православними ортодоксами як Божа кара за укладення візантійським імператором Іоанном VIII Флорентійської унії 1439 р., Москва небезуспішно намагалася перебрати на себе духовне лідерство в православному світі.

Коли в 1492 р. (7000 р. за тодішнім православним літочисленням) не сталося очікуваного «кінця світу», виникла потреба в новому тлумаченні церковних пророцтв. Спробою такого переосмислення став «Виклад пасхалії» московського митрополита Зосими Бородатого, в якому він подав власне, несподіване й сміливе, трактування відомої євангельської фрази: «І стануть перші останніми, а останні першими». На думку митрополита, «першими» були греки (візантійці), на зміну яким, згідно з пророцтвом, приходять «останні» — московити. Іван III є «новим царем Константином» (тут мається на увазі римський імператор Костянтин I Великий. — *Авт.*), а Москва — «новим градом Константином», тобто другим Константинополем.

З часом ця ідея модифікувалась у теорію «Москва — третій Рим», яку на початку 1520-х рр. сформулював старець псковського Єлазарова монастиря Філофей. У своєму «Посланні на звідарів» він виступив проти німецького лікаря й астролога Миколи Бюлова (Булева), який служив при дворі великого князя Василя III й обстоював думку, що світовим центром християнства є Рим. На протигагу цьому Філофей висунув твердження, що ні «перший Рим», який загинув у 476 р., дозволивши єресі вкорінитися у ранньохристиянській церкві, ні

¹⁰ «Послание о Мономаховых дарах» («Послание Спиридона-Саввы») [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>

¹¹ Послание Ивана Грозного шведскому королю Юхану III 1573 г. // Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т. / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. — Т. 11 : XVI век. — СПб., 2001. — С. 130.

«другий Рим» — Константинополь, що уклав унію з «безбожними латинянами» й був ворожим католицькою «ересю», не здатні виконувати цю функцію; вона є довічною прерогативою «третього Рима» — Москви, відповідальною за долю християнства у вселенському масштабі. «Адже два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бути»¹².

Очевидно, що ідеї стосовно Москви як «нового града Костянтина» й «третього Рима» мали бути узгоджені з традиційними уявленнями про Київ — осередок православ'я. Відтак сформувався концепція «Москва — другий Київ», саме під її впливом був, зокрема, анонімний автор «Історії про Казанське царство» з його запальним вигуком: «Засяяв нині стольний і преславний град Москва, яко другий Київ... і третій новий великий Рим, що засяяв у останні роки як велике сонце у великій нашій Руській землі»¹³.

Зрозуміло, що ця компромісна теорія передбачала включення Києва до складу Великого князівства Московського, адже київські святощі додали б ваги московським претензіям на першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала «переконати» литовсько-польську

¹² Послание монаха псковского Елеазарова монастыря Филофея дяку М.Г. Мисюрю Мунехину с опровержением астрологических предсказаний Николая Булева и с изложением концепции «Третьего Рима» // Н.В. Сеницына. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М., 1998. — С. 345.

¹³ История о Казанском царстве: Казанский летописец / Полное собрание русских летописей. Т. 19 / под ред. Л.А. Дубровиной. — М., 2000. — С. 201.

сторону в законності царського титулу великих князів московських. Головне ж, Київ був центром Давньоруської держави — «отчини» московських государів. Тож сучасники мали рацію, констатуючи, що після вінчання на царство 16 січня 1547 р. Іван IV запрогнув захопити Київ як «колишню столицю Русі» й неодноразово нагадував, що при його предках «і Вільна була, і Подільська земля, і Галицька земля, і Волинська земля вся за Києвом». Таким чином, досить швидко теорія «Москви — Третього Рима» стала незамінним підґрунтям для здійснення територіальної експансії Російської держави як на теренах колишньої Київської Русі, так і на Балканах, на Кавказі й на Близькому Сході, тобто в геополітичній сфері Візантійської імперії часів її розквіту.

Кордони Московської держави стрімко перемищувалися на схід, південний схід і південь. Якщо Іван III успадкував від батька в 1462 р. біля 430 тис. кв. км підвладної території, то Іван IV у 1533 р. — 2,8 млн. кв. км, а передав у 1584 р. своєму сину Федору I (останньому представнику московської гілки династії Рюриковичів) уже 5,4 млн. кв. км. Тобто у драматичному процесі «збирання» спершу «руських», а потім і сусідніх земель володіння «Третього Рима» в середньому збільшувалися на 80 кв. км щоденно (!). Паралельно із масштабною територіальною експансією розбудовувалася гігантська управлінська машина, поступово перетворюючись у «річ-для-себе», зорієнтовану на самоствердження шляхом тотального одержавлення всіх сфер життя.

ДЖЕРЕЛА

1. Виступ Президента на урочистому зібранні, присвяченому Дню вшанування учасників бойових дій на території інших держав та 27-й річниці виведення військ з Афганістану. 15 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidentana-urochistomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyu-vshanuvannya-uchasnikiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/>
2. Головченко В.І. Модель зовнішньої політики для постреволюційної України : безпековий вимір / Володимир Головченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць. Вип. 125. — Ч. I. — К. : КНУ ІМВ, 2015. — С. 15–24.
3. Головченко В.І. «Новоросія»: містифікація й реалії / Володимир Головченко // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : збірник. Матеріали Першої міжнародної мультидисциплінарної конференції Міжнародного гуманітарного університету 15 травня 2015 р. — Одеса : Фенікс, 2015. — Вип. 23. — С. 142–146.
4. Головченко В.І. «Новоросія» чи Україна? (Українсько-російський державний кордон у ретроспективі) / Володимир Головченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К. : ІППЕНД, 2015. — № 1(75). — С. 231–243.
5. Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории / Лев Гумилев. — М. : Экспрос, 1992. — 336 с.

6. Древнерусское государство и его международное значение / А.П. Новосельцев, В.Т. Пашуто, Л.В. Черепнин и др. — М. : Наука, 1965. — 476 с.
7. История о Казанском царстве : Казанский летописец / Полное собрание русских летописей. Т. 19 / под. ред. Л.А. Дубровиной. — М. : Языки русской культуры, 2000. — 328 с.
8. Київський літопис [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>
9. Ключевский В.О. Курс русской истории. Лекция 18 [Електронний ресурс] / Василий Ключевский. — Режим доступу : <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluhev/kllec18.htm>
10. Послание Ивана Грозного шведскому королю Юхану III 1573 г. // Библиотека литературы Древней Руси : в 20 т. / РАН, ИРЛИ; под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. Т. 11 : XVI век. — СПб. : Наука, 2001. — С. 125–135.
11. Послание монаха псковского Елеазарова монастыря Филофея дьяку М.Г. Мисюрю Мунехину с опровержением астрологических предсказаний Николая Булева и с изложением концепции «Третьего Рима» // Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М. : Индрик, 1998. — С. 339–346.
12. «Послание о Мономаховых дарах» («Послание Спиридона-Саввы») [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>
13. Русина О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст. / Олена Володимирівна Русина // Український історичний журнал. — 1996. — № 4. — С. 62–74.
14. Ще одна країна після Грузії, України та Сирії опинилася під загрозою вторгнення РФ — Давутоглу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>
15. Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в средневековой Руси (к постановке проблемы) / А.Л. Юрганов, В.Б. Кобрин // История СССР. — 1991. — № 4. — С. 54–64.
16. Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 : Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / Jaroslav Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1987–1988. — Vol. XI. — No 3–4. — P. 303–316.

REFERENCES

1. Vystup prezidenta na urochystomu zibranni, prysviachenomu Dniu vshanuvannia uchasnykiv boiovykh dii na terytorii inshyh derzhav ta 27-i richnytsi vyvedennya viisk z Afganistanu. 15 liutoho 2016 r. [Electronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : [http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochystomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyu-vshanuvannya-uchasnykiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/-](http://www.mil.gov.ua/news/2016/02/15/vistup-prezidenta-na-urochystomu-zibranni-prisvyachenomu-dnyu-vshanuvannya-uchasnykiv-bojovih-dij-na-teritorii-inshih-derzhav-ta-27-j-richniczi-vivedennya-vijsk-z-afganistanu-/)
2. Holovchenko V.I. Model zovnishnioi polityky dlia postrevolutsiinoi Ukrainy : bezpekovi vymir / Volodymyr Holovchenko // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn : zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 125. Ch. I. — K : KNU IMV, 2015. — S. 15–24.
3. Holovchenko V.I. «Novorosii» : mistyfikatsiia i realii / Volodymyr Holovchenko // Naukovi zapysky Mizhnarodnoho humanitarnogo universytetu : zbirnyk. Materialy Pershoi mizhnarodnoi multidystyplinarnoi konferentsii Mizhnarodnoho humanitarnogo universytetu 15 travnia 2015 roku. — Odesa : Feniks, 2015. — Vyp. 23. — S. 142–146.
4. Holovchenko V.I. «Novorosii» chy Ukraina? (Ukrainsko-rosiiskyi derzhavnyi kordon u retrospektyvi) / Volodymyr Holovchenko // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. — K.: IPIEND, 2015. — № 1 (75). — S. 231–243.
5. Gumiliov L. Ot Rusi k Rossii : ocherki etnicheskoi istorii / Lev Gumiliov. — M.: Ekopros, 1992. — 336 s.
6. Drevnerusskoe gosudarstvo i ego mezhdunarodnoie znachenie / A.P. Novoseltsev, V.T. Pashuto, L.V. Cherepnin i dr. — M.: Nauka, 1965. — 476 s.
7. Istoriia o Kazanskom tsarstve : Kazanskii letopisets / Polnoie sobraniie russkikh letopisei, T. 19 / pod. red. L.A. Dubrovinoi. — M. : Yaazyki russkoi kultury, 2000. — 328 s.
8. Kyivskiy litopys [Electronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/litop/lit19.htm>
9. Klyuchevskii V. Kurs russkoi istorii. Lektsiia 18 [Electronnyi resurs] / Vasilii Klyuchevskii. — Rezhym dostupu: <http://www.magister.msk.ru/library/history/kluhev/kllec18.htm>
10. Poslanie Ivana Groznogo shvedskomu koroliu Jukhanu III 1573 g. // Biblioteka literatury Drevnei Rusi : v 20 t. / РАН, ИРЛИ; pod. red. D.S. Likhachova, L.A. Dmitrieva, A.A. Alekseeva, N.V. Ponyrko. T. 11 : XVI vek. — SPb. : Nauka, 2001. — S. 125–135.
11. Poslanie monakha pskovskogo Eleazarova monastyria Filofeia diaku M.G. Misyuryu Munekhinu s oproverzheniiem astrologicheskikh predskazanik Nikolaia Buleva i s izlozheniiem kontseptsii «Tretego Rima» // Sinitsina N.V. Tretii Rim. Istiki i evolutsiia russkoi srednevekovoi kontseptsii (XV–XVI vv.). — M. : Indrik, 1998. — S. 339–346.

12. «Poslanie o Monomakhovykh darakh» («Poslanie Spiridona-Savvy») [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://www.portal-slovo.ru/history/35623.php>
13. Rusina O.V. Ukrainski zemli u moskovskii zovnishnii ta vnutrishnii politytsi kintsia XV — pochatku XVII st. / O. Rusina // Ukrainnyi istorychnyi zhurnal. — 1996. — № 4. — S. 62–74.
14. Shche odna kraina pislia Gruzii, Ukrainy ta Syrii opynylasia pid zagrozoiu vtorgnennia RF — Davutoğlu [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu: <http://tyzhden.ua/News/158538/PrintView>
15. Yurganov A.L. Stanovleniie despoticheskogo samoderzhavii v srednevekovoi Rusi (k postanovke problemy) / A.L. Yurganov, V.B. Kobrin // Istoriiia SSSR. — 1991. — № 4. — S. 54–64.
16. Pelenski J. The Sack of Kiev of 1169 : Its Significance for the Succession to Kievan Rus' / Yaroslav Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1987–1988. — Vol. XI. — № 3–4. — P. 303–316.

Владимир Головченко

ИСТОКИ АГРЕССИВНОСТИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ

Вооруженная агрессия России против Украины после победы Революции достоинства, аннексия Крыма, разжигание и финансово-экономическое обеспечение сепаратистских мятежей в восточных регионах нашего государства актуализировали анализ международно-исторических причин агрессивного поведения РФ, прежде всего в отношении бывших союзных республик. Поэтому в статье сделана попытка ретроспективного обзора упомянутой проблемы в контексте средневековых международных отношений в регионе Центрально-Восточной Европы и формирования самодержавной идеологии Великого княжества Московского, Московского царства и Российской империи.

Ключевые слова: агрессия, дипломатия, экспансионизм, иерархия, концепция, самодержавие, наследие.

Volodymyr Holovchenko

THE ORIGINS OF AGGRESSIVE FOREIGN POLICY OF RUSSIA

Unprovoked armed aggression of Russia against Ukraine after victory of the Dignity Revolution in it, annexation of the Crimea, kindling and financial and material support of separatist rebellions in the eastern regions of our country actualized analysis of international-historical reasons of aggressive behavior of Russia, primarily regarding the former Soviet republics. Therefore, an attempt to look back this problem in the context of the medieval international relations in Central and Eastern Europe and the formation of autocratic ideology Grand Duchy of Moscow, Moscow kingdom and the Russian Empire was made in article.

In view of that Rurik dynasty and related to them by women Romanovs had the beginnings from rulers of Kyivan Rus, Moscow grand dukes, kings and Petersburg emperors saw all the lands, that once belonged to it (mainly Ukrainian), as part of their historical heritage. Joining and later incorporation of Ukraine into the Russian Empire, from their point of view, was like returning of lost once patrimony. And the fact that Ukrainian and Belorussian lands formerly were part of the Grand Duchy of Lithuania and Rus and Rzeczpospolita, or had their own political autonomy and time to develop a separate cultural, religious and public-political tradition, was seen as distortions caused by ostensibly forced distancing of these countries from the king. Leading Moscow and St. Petersburg intellectuals both conservative and liberal-democratic were able and can to argue about the nature of Russian nationality, but they never had the slightest doubt as to "russkost" of Ukrainian, Belarussian and Baltic lands. This view completely coincides with the official position of the Russian autocracy and is now the basis for the foreign policy strategy of Vladimir Putin.

The aggressive and defiant Russian behavior in the international arena has violated the sovereignty of Ukraine and its territorial integrity destroyed, ignored the basic rules and principles of international law and set architecture of European security and post-bipolar world order before serious challenges not seen since the Cold War. Thus, the problem of Ukraine's national security went beyond its national borders and has become a regional and global dimension.

Key words: aggression, diplomacy, expansionism, hierarchy, concept, autocracy, heritage.

Дата надходження статті до редакції: 26 травня 2016 р.